

ЛІНГВОКОНТРАСТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНЕТИЧНИХ СИСТЕМ ІНОЗЕМНОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

ПАРАДИГМАТИКА І СИНТАГМАТИКА ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ОЗНАК ФОНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ

Стеріополо О.І.

Київський національний лінгвістичний університет

esteriopol@mail.ru

The paper presents a paradigmatic and syntagmatic description of phonological systems of Ukrainian and German. As a result of auditory and acoustic analysis the author makes an attempt to define the status of the so-called semi-palatalized Ukrainian consonants and geminates, specify their place of articulation and compare them with the corresponding phonemes in German as well as identify the degree of their modifications in connected speech.

Key words: *paradigmatics, syntagmatics, phoneme, differential features, Ukrainian, German.*

Чимало українських учених досліджували фонетику української мови та створювали класифікації за певними ознаками, наприклад О.О. Потєбня, Н.І. Тоцька, М.А. Жовтобрюх, М.П. Кочерган. Проте досі українську мову не було докладно описано за стандартами Міжнародної фонетичної асоціації.

Незважаючи на здійсненні дослідження, низка питань все ще залишається невирішеним. Насамперед, немає єдиного зіставного аналізу систем вокалізму та консонантизму української та німецької мов. Соціолінгвістична спрямованість у сучасному суспільстві на глибоке і повне вивчення української мови та її порівняння з іншою важливою індоєвропейською мовою, зокрема німецькою, зумовлює **актуальність** цієї доповіді. Спроби опису фонетичної системи української мови згідно з сучасними стандартами Міжнародної фонетичної асоціації (МФА) нашо́вхуються на проблему суттєвих розбіжностей у лінгвістичній традиції. З одного боку, це стосується іншої системи транскрибування, яка до того ж під впливом кирилиці індивідуально змінювалася доволі часто, що ускладнювало об'єктивний синхронний фонологічний аналіз. З іншого боку, наявні експериментально-фонетичні дослідження артикуляційних характеристик звукової системи української мови вирізняються певними суперечливими результатами. Це стосується, наприклад, недостатньо вичерпного опису місця творення українських приголосних та їх реального вимовляння [7, с. 192].

Стаття висвітлює першу спробу – у тому числі на основі зібраного мовного матеріалу та акустичного й аудитивного аналізів – поєднати чинні традиції опису системи голосних і приголосних української мови, визначити статус так званих напівпалаталізованих приголосних, уточнити місце артикуляції приголосних, з'ясувати розташування голосних <а> та <и> у трапеції українських голосних, розглянути статус гемінатів (подовжених приголосних) та порівняти їх із системою фонем німецької мови і ступенем модифікаційних процесів у мовленні.

Відомо, що фонологічна система будь-якої мови складається, з одного боку, з інвентарю фонем, який встановлюється на основі парадигматичного критерію через протиставлення фонем в ідентичних або схожих фонетичних позиціях, з іншого боку, фонологічна система – це синтагматичний зв'язок між фонемам, а також закони їх функціонування в мовленні. Парадигматичні відношення залежать від синтагматичних законів, що корелюють із дистрибуцією одиниць звукової системи. Розподіл одиниць на синтагматичній вісі системи визначає: різницю між 1) комбінаторною модифікацією звуків мовлення; 2) позиційними алофонічними змінами; 3) чергуваннями одиниць звукової системи.

Будь-яка людська мова характеризується трьома різновидами конститутивних властивостей: універсальними (властивими всім або більшості мов), типологічними (властивими тільки певній групі мов, що утворюють мовний тип), специфічними або індивідуальними (характерними лише для певної мови). Виявити ці ознаки мов можна лише шляхом їх зіставлення.

Якщо зробити спробу виявити всі спільні ознаки певної кількості мов, то буде отримано сукупність ознак, які вирізнятимуть виділену групу мов серед інших. Ключовим у зіставленні мов є поняття мовного контрасту (за терміном В.П.Нерознака), або категорії контрастивності (за терміном В.Г.Гака). Мовний контраст (категорія контрастивності) – специфічна особливість структури мови, яка стає такою за умови зіставлення з іншою мовою (те саме явище при зіставленні з іншою мовою може виступати як специфічне контрастне явище (категорія), а при зіставленні з іншою втрачати цю контрастивність. Так, німецький звук [ɲ] контрастний до української звукової системи і неконтрастний до англійського[ɲ]. Отже, мовний контраст є лінгвістичною змінною, що означає встановлення змін залежно від зіставляваних пар мов. Загалом специфічна структура однієї мови формує контрастивний статус іншої мови. Тому, наприклад, німецька мова має різні

статуси при зіставленні з українською мовою. Слушною є думка Є. Косеріу про те, що контрастивна лінгвістика вивчає відмінності й аналогії між окремими мовами, тобто між окремими системами значень. [Косеріу 1989, с. 69].

Зважаючи на те, що німецька та українська мови різноспоріднені за своєю сутністю, хоча і належать до єдиної індоєвропейської сім'ї, можна припустити, що вони мають як властиві для кожної з них специфічні ознаки, так і спільні для обох мов риси. Так, німецька мова багата на систему голосних, маючи 15(14) монофтонгів і 3 дифтонги, в українській їх усього 6. Водночас українській притаманні 32 приголосні фонemi, а німецькій – всього 21.

Диференційні ознаки зазвичай трактуються як ознаки постійні, притаманні всім алофонам відповідної фонemi. Недиференційні (інтегральні) ознаки – змінні, характеризують окремі алофони. По суті, диференційною вважається та ознака, за якою протиставляється, принаймні, одна пара фонем відповідної мови.

Варіативність фонем є різноманітною, але вона, очевидно, лімітується насамперед їхніми диференційними ознаками, інакше відбулося б змішування фонем. Це правило стосується в першу чергу повного стилю вимовляння, у розмовному стилі межі між алофонами різних фонем виявляють тенденцію до нейтралізації, стертості розрізнявальних ознак. З іншого боку, можна припустити, що, якщо якась ознака не є диференційною, ступінь її варіативності повинен бути менш обмеженим. Скажімо, в німецькій мові дзвінкість-глухість для щілинних /s/ й /z/ є релевантною, а для /h/ – нерелевантною. Очевидно, в останньому випадку можна очікувати незначного лімітованого варіювання за дзвінкістю.

Фізіологічний фактор, про який так багато писала вже дофонематична фонетика, безумовно, відіграє важливу роль у варіюванні. Однак надавати йому першочергового значення неможливо з таких міркувань. Склад алофонів певної фонemi, їхні артикуляційно-акустичні властивості в кожній окремій мові досить чітко визначені. Якби характеристики алофонів визначалися тільки завдяки позиційним і комбінаторним фонетичним умовам, то майже в усіх мовах в однакових умовах з'являлися б однакові алофони. А це, як відомо, не відбувається. Отже, визначеність алофонів не можна розглядати тільки як результат дії механізму вимовляння.

Індивідуальні особливості мовця, мабуть, також не можуть відігравати у варіюванні головну роль. Однак вивчення модифікаційних процесів фонем у мовленні окремо взятих мовців заслуговує на пильну увагу в плані всеохоплюючого порівняння й установлення загальних закономірностей.

Порушені питання мають певне фонетичне значення й можуть бути розглянуті на конкретному звуковому матеріалі будь-якої мови. При цьому особливо важливим є ґрунтування на об'єктивних акустичних даних, а не лише опора на слухові враження, як це дозволяють собі багато сучасних дослідників.

Система фонем української мови складається, за даними більшої частини інформаційних джерел, із 32 приголосних та 6 голосних [3; 3а; 4; 5; 6; 7; 9]. Українські приголосні розрізняються за такими фонетичними ознаками, як **участь голосу**. Існують глухі та дзвінкі приголосні, що характерно і для німецької мови. Хоча притаманна їй аспірація глухих зімкнених відсутня в українській. Ступінь напруження виражений невиразно, проте рівень його вияву більш сильний, ніж у російській мові. Дзвінкі приголосні у більшості позицій слова й складу вимовляються дзвінко на відміну від німецької мови. Оглушення дзвінкості наприкінці складу відсутнє.

За місцем артикуляції розрізняються білабіальні /p, b, m/, лабіодентальні /f, v/, дентальні / альвеолярні /t, tʲ, ɖ, ɖʲ, s, sʲ, z, zʲ, ɳ, ɳʲ, l, lʲ, r, rʲ, ts, tsʲ, dz, dzʲ/, палатальний /j/, велярні /k, g, x/ і глотковий /ħ/ приголосні фонemi.

В українській мовознавчій літературі за основу береться здебільшого поділ спинки язика на три зони: передню, середню, задню, тобто надається радше фонологічний опис, а не артикуляторний, при цьому увагу звернено лише на те, чи звук утворюється за допомогою кінчика язика, або його передньою, середньою чи задньою частинами, через що, наприклад, альвеолярні фрикативні відносять до передньоязикових /s, sʲ, z, zʲ/ [7, с. 192], хоча артикуляторно кінчик язика торкається під час реалізації цих звуків суто нижніх альвеол, ретрофлексні й постальвеолярні – до середньоязикових /ʂ, ʐ/, при утворенні яких кінчик язика підіймається вгору і дещо завертається у напрямі твердого піднебіння, велярні й глоткові – до задньоязикових /x, ħ/, при цьому глотковий /ħ/ утворюється в нижній частині глотки.

За способом артикуляції існують плозивні (проривні), носові, фрикативні (щілинні), аффрикати, вібранти, апроксиманти і бокові апроксиманти.

За палаталізацією. Палаталізація як вторинна артикуляція виникає, коли передня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння. 18 приголосних фонем української мови є парними за ознакою "непалаталізований (твердий)" / "палаталізований (м'який)", що позначається в МФА надстроковим /j/, а не апострофом, яким користуються українські фахівці-фонетисти, отже: /t-tʲ, ɖ-ɖʲ, s-sʲ, z-zʲ, ɳ-ɳʲ, l-lʲ, r-rʲ, ts-tsʲ, dz-dzʲ/.

Метою роботи, результати якої викладаються у пропонованій праці, постало дослідження питання про співвідношення варіативності із системою диференційних ознак фонем на основі експериментально-фонетичних методів. За експериментальний матеріал обрано голосні і приголосні фонем української і німецької мови, специфіка варіювання яких дає багатий матеріал для аналізу і викладу цікавих лінгвістичних міркувань.

До конкретних завдань роботи входило вивчення ступеня варіативності всіх груп приголосних за напруженістю й інтенсивністю залежно від різних позиційно-комбінаторних умов (місця в слові, положення стосовно наголосу, якісних і кількісних характеристик сусідніх голосних), аналіз якісних змін приголосних за участю голосу, придишу, силі-слабості й змін спектральної картини приголосних під впливом ефекту коартикуляції з різними голосними, виявлення специфіки варіювання різних груп приголосних.

Результати роботи показали, що для вирішення питання про співвідношення варіативності фонем із системою їхніх диференційних ознак, про загальні чинники й напрями варіативності важливе значення має вивчення варіювання фонем не тільки за диференційними, а й інтегральними ознаками.

Тривалість приголосних у німецькій мові не має фонологічної значущості, однак її варіативність не така велика, як можна було б очікувати. Вона змінюється в достатньо строгих межах, зумовлених насамперед фонетичними характеристиками самих приголосних.

Результати аналізу свідчать про те, що різні типи приголосних мають свою характерну тривалість: дзвінкі приголосні в будь-яких комбінаторно-позиційних умовах залишаються менш тривалими, ніж відповідні їм глухі; проривні, як правило, мають меншу тривалість, ніж щільні.

Істотним чинником, який визначає тривалість усіх приголосних, є місце в слові й положення стосовно наголосу: інтервокальні приголосні в післянаголошеній позиції завжди є коротшими, ніж приголосні на початку наголошеного складу, і найбільшою тривалістю відрізняються кінцеві приголосні. Статистична перевірка даних за t-критерієм Стюдента показала, що значні розбіжності тривалості приголосних пов'язані частіше з якістю, а не з тривалістю сусідніх голосних. Зокрема, тривалість інтервокальних зімкнених, предмет давніх дискусій фонетистів, має суттєві розходження принаймні тільки в тих випадках, коли приголосний знаходиться поряд із голосним, який контрастує з ним за положенням язика, наприклад, у

сполученнях губних приголосних і голосних заднього ряду (bu-, ru-, -ub-, -ur- тощо).

Тривалість приголосних обох мов, таким чином, має досить певний діапазон варіативності. Завдяки цьому інтегральна ознака тривалості може відігравати іноді важливу роль у збереженні фонологічного протиставлення приголосних, коли втрачається певна диференційна ознака.

Це має місце, наприклад, при втраті ознаки дзвінкості дзвінких німецьких приголосних. У кінцевій позиції складу чи слова, що нетипово для українських приголосних, які зберігають свою дзвінкість у будь-якій позиції.

До проведеного дослідження додано також аналіз варіативності приголосних за спектральною картиною. Це передусім вивчення коартикуляції і пов'язаних з нею змін приголосних, у даному дослідженні – результатів коартикуляції приголосних із лабіалізованими голосними й голосними переднього ряду.

Цікавий матеріал для аналізу дають зміни в результаті коартикуляції спектральної картини інтервокальних приголосних, варіювання залежить від власних характеристик приголосного і від якості сусідніх голосних. Загальним для всіх цих приголосних є те, що вони нібито виконують роль сполучного містка між попереднім і наступним голосними. Це виявляється в змінах частотних характеристик на початку й у кінці приголосного, викликаних відповідною коартикуляцією з попереднім та наступним голосним. При цьому істотну роль у посиленні коартикуляційного ефекту відіграє належність приголосного до одного складу.

Результати дослідження варіативності приголосних фонем обох мов за їхніми диференційними й інтегральними ознаками дають змогу зробити такі висновки:

1. Діапазон варіативності приголосних, зумовленої позиційними й коартикуляційними впливами, лімітується насамперед диференційними ознаками фонем.

2. Варіативність фонем за інтегральними ознаками не має першочергового значення для фонологічного протиставлення приголосних, але вона не зайва для розуміння фонологічної системи загалом. Так, інтегральна ознака тривалості є одним із чинників, що компенсують втрату ознаки дзвінкості німецьких приголосних.

3. Одна й та сама диференційна ознака фонем не пов'язана з однією певною фонетичною властивістю. У різних умовах та сама диференційна ознака виявляється по-різному: в описаних вище випадках – то за голосом, то

за силою-слабкістю, аспірацією, тривалістю, які, очевидно, варто розглядати як компоненти однієї диференційної ознаки.

4. Лабіалізованість німецьких приголосних, будучи природним виявом коартикуляції, має універсальний характер, як і в інших мовах, де фонологічна система не перешкоджає цьому.

5. Палаталізованість, яка не має фонологічної значущості в системі німецьких приголосних фонем, але характерна для українських фонем, є неминучою як результат коартикуляції з голосними переднього ряду, однак відрізняється досить обмеженим діапазоном варіативності, що можна пояснити тільки звичками вимовляння мовців.

6. Суперечливим є фонологічний статус гемінованих (подовжених) українських приголосних, не притаманних іншим слов'янським мовам, а в українській мові такі приголосні утворюють чотири групи: вони виникають у тому випадку, (1) коли на стику морфем збігаються однакові приголосні: *беззубий* [be¹'z:ubij], *наддати* [p¹i'd:ati], *причинна* [pri'tʃin:a], (2) як нове історичне подовження при прогресивній асиміляції⁶: *життя* [ʒi't¹ʲa], *погруддя* [pɔh'rud¹ʲa], *волосся* [vɔ'ls¹ʲa], *стаття* [sta't¹ʲa]. У сучасній українській мові гемінація виникає також (3) на стику двох однакових приголосних на межі слів і складів або як результат регресивної асиміляції: *над Дніпром* [nad:n¹i'prɔm], *ввічливий* ['v¹itʃlivij]⁷, *квітчати* [kv¹i'tʃ:ati], а також (4) у словах іноземного походження: *ванна* ['van:a], *барокко* [ba'rɔkɔ] [8, с. 64-66]. Наявність опозиційних пар слів типу *причина* [pri'tʃina] – *причинна* [pri'tʃin:a], *істина* ['istina] – *істинна* ['istin:a], *стіна* [s'ti'na] – *стінна* [s'ti'n:a] тощо дають підстави вважати подовжені приголосні окремими фонемами, але єдиної думки з цього приводу серед українських фонетистів немає. Вагання у вирішенні цієї проблеми зрозумілі, тому що зазначене подовження приголосних відбувається на стику кореневого і суфіксального <n>, тобто у довгому твердому [n:] реалізуються дві самостійні фонemi [3а, с. 109]. Однак розрізнення у вимовлянні наведених пар слів пов'язане все-таки з диференціацією їх значень, особливо в ізольованій позиції, що могло б слугувати підґрунтям для визначення подовжених приголосних як окремих фонем. Але деякі дослідники вважають, що кожен довгий приголосний не є найменшою неподільною одиницею звукової мови, а з фонологічного погляду це звук, в якому реалізуються дві

фонемі [3а, с. 110]. Отже, фонетичний склад приголосних української мови вимагає подальшого ґрунтовного дослідження [3а; 5; 10].

В українській мові шість голосних: /і, ɪ, ε, а, ɔ, u/, які графічно передаються такими літерами: <і, и, е, а, о, у>. Наприклад: *дім* [dʲim], *дим* [dɪm], *сем* [sɛm] (родовий відмінок множини), *сам* [sam], *сом* [sɔm], *сум* [sum].

Голосні /і, ɪ, ε/ фонологічно є голосними переднього ряду, а /а, ɔ, u/ - голосними заднього ряду, середнього ряду в українській мові не існує, хоча і артикуляторно, і акустично українське <а> за отриманими нами даними зміщене вперед до центру чотирикутника, що дозволяє віднести цей звук до середнього ряду і позначати у трапеції голосних символом, який уособлює світлий /а/, а не темний задній [ɑ]. Акустичні показники, представлені свого часу» Н.І.Тоцькою в роботі «Голосні фонемі сучасної української мови» [8, с.60], теж підтверджують світлий характер голосного [а], що дає підґрунтя для можливостей відображати голосні української мови не в чотирикутнику, а в трикутнику. Необхідно підкреслити своєрідний характер українського голосного [ɪ], місце творення якого суттєво відрізняє його від положення [i] в трапеції голосних МФА, де зазначений голосний віднесено до середнього ряду верхнього підняття, типового, наприклад, для російського [i]. За отриманими нами акустичними даними, артикуляція українського [ɪ] відбувається в передній частині ротової порожнини, при цьому язик дещо зміщений назад. Встановлений можливості віднести український [ɪ] до голосних переднього ряду зниженого підняття, про що йдеться також і в роботах Н.І. Тоцької [8, с. 57-60]. Хотілося б звернути також увагу на позначення українських наголошених голосних середнього підняття [ε] і [ɔ], які мають більш відкритий характер, ніж [е] та [о], якими прийнято транскрибувати українські голосні <е> та <о>.

Різниця в якості і тривалості між наголошеними й ненаголошеними голосними української мови менш виражена, ніж російської, але суттєво наближена до «поведінки» ненаголошених німецьких голосних. Виняток становлять переднаголошені [ε, ɪ, ɔ], оскільки [ε, ɔ] перед закритими голосними свого ряду виявляють тенденцію до закритості, а [ɪ] перед відкритими голосними стає більш відкритим: переднаголошений [ε] зміщується в результаті регресивної дистантної асиміляції до [ɪ:ε/ → [ɪ]/_ { 'Ci, 'Ci}: *вершина* /vɛʳ'ʂina/ → [vɛʳ'ʂina], а переднаголошений [ɔ] – до [u]: /ɔ/ → [u]/_ 'Cu: *подушка*

/pɔ^uˈduʂka / → [pu^oˈduʂka], ненаголошений /ɤ/ перед наголошеним складом з [ɛ] або [a] може бути реалізований як [ɛ]: /ɤ/ → [ɛ]/-{'Cɛ, 'Ca}: *письменник* /pɤsⁱˈmɛn:ɤk/ → [pɛsⁱˈmɛn:ɤk], *зима* /zɤ^ɛˈma/ → [zɛ^uˈma].

Отже, синтагматика розглянутих фонологічних параметрів, які різноманітно виявляються у варіативність фонем, не можна пояснити через прояв індивідуальності мовця або дією тільки фізіологічного фактора, вона значною мірою є результатом певної мовної традиції, яка диктує залежно від фонетичної позиції відповідну реалізацію. Варіативність фонем закладена вже в мовній системі й тому не повинна розглядатися тільки як явище, притаманне мові.

Література

1. Багмут А.Й.; Борисюк І.В.; Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. – К., 1985. – 216 с.
2. Бровченко Т.О. Словесний наголос в сучасній українській мові. – Київ: Наукова думка, 1969]. – 188 с.
3. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Складенко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.
- 3а. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови.- Київ: Радянська школа 1965. – 423 с.
4. Müller U. Ukrainisch. In: Hirschfeld, U.; Kelz, H.P. & Müller, U. (Hrsg.) *Phonetik international. Von Afrikaans bis Zulu: Kontrastive Studien für Deutsch als Fremdsprache.* – Waldsteinberg, 2010 [CD].
5. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. (та ін.). Українська мова: Енциклопедія. – Київ, 2004.
6. Rudnyćkyj J.B. *Lehrbuch der ukrainischen Sprache.* – Wiesbaden, 1992.
7. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія, Фонетика. – К.: Знання, 2010.– 436 с.
8. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – 151 с.